

بررسی روند سلسله مراتب شهری استان خوزستان

سعید ملکی

دانشیار جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری دانشگاه شهید چمران اهواز، اهواز، ایران

فاطمه احمدیان دهاقانی

کارشناس ارشد جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری دانشگاه شهید چمران اهواز، اهواز، ایران

لیلا قدیمی

کارشناس ارشد جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری دانشگاه شهید چمران اهواز، اهواز، ایران

Leilaghadimi911@yahoo.com

09167378829

تاریخ پذیرش: 1394/9/11

تاریخ دریافت: 1394/7/4

چکیده

نظام شهری کشور ایران از گذشته تا به حال و در طول تاریخ، تحولات زیادی را پشت سر گذاشته است. در چند دهه اخیر شهرها با سرعت زیادی گسترش یافته و به شهرهای بزرگ تبدیل شده‌اند. افزایش جمعیت شهری و توسعه شهرنشینی باعث ایجاد نابرابری‌های شهری و منطقه‌ای و عدم تعادل در نظام شبکه شهری کشور شده است. که این عدم تعادل در سال‌های اخیر بیشتر شده است. طی این مدت شبکه شهری کشور به هم خورده و تمرکز جمعیت در شهرهای بزرگ و مراکز استانی از جمله استان خوزستان مهمترین ویژگی نظام شهری این دوره می‌باشد. بر این اساس این پژوهش با هدف مقایسه و تحلیل سلسله مراتب شهری استان خوزستان در دوره‌های قبل (1345 و 55) و بعد از انقلاب (65 و 75) و دوره معاصر (85 و 90) صورت گرفته است. روش پژوهش، توصیفی-تحلیلی و با استفاده از داده‌های جمعیتی و به کارگیری مدل‌های کمی و الگوهای تمرکز شهری شامل، الگوی نخست شهری، روش حد اختلاف طبقه‌ای، مدل مرتبه - اندازه، و ضریب جینی است. نوع تحقیق کاربردی - توسعه‌ای و روش تحقیق؛ اسنادی و توصیفی - تحلیلی می‌باشد. یافته‌های بدست آمده نشان می‌دهد که سلسله مراتب شهری و توزیع فضایی جمعیت در شهرهای استان خوزستان در سال‌های قبل از انقلاب از نظم بیشتری برخوردار بوده است. و بعد از انقلاب و بدنبال آن بعد از جنگ تحمیلی از تعادل خارج شده و به سمت الگوی نخست شهری گرایش پیدا کرده است. در دوره معاصر هم همچنان شهر اهواز تسلط خود را بر سایر شهرها حفظ کرده است.

واژگان کلیدی: سلسله مراتب شهری، استان خوزستان، شاخص‌های نخست شهری

مقدمه و بیان مساله

رشد سریع جمعیت شهری در کشورهای در حال توسعه در سه دهه گذشته مشکلات متعددی از جمله ازدحام، آلودگی، بیکاری، کمبود مسکن، و خدمات شهری نامناسب را در بر داشته است. جمعیت شهری ایران هم که به سرعت در حال رشد است در چند شهر بزرگ متمرکز شده است. شهرهای ایران نیز همگام با جریانات تاریخی ایران سیر پرفراز و نشیبی داشته‌اند. این سیر تکاملی بازتابش تا اوایل قرن حاضر در کالبد شهرهای ایران قابل مشاهده بود.

مساله رشد و گسترش شهرها، در کشور ایران شاید حادثر از بسیاری از کشورهای توسعه یافته و در حال توسعه باشد. این پدیده در دوران پس از انقلاب اسلامی پیچیده گردیده است. این رشد به گونه‌ای صورت پذیرفته است که متناسب با توان تجهیز فضاهای شهری و گسترش زیرساخت‌ها نیست و توزیع فضایی شهرها و توزیع جمعیت کشور به صورت یک برنامه جامع ملی و هدایت شده صورت نگرفته است. به گونه‌ای که در نظام شهری کشور ما، توسعه شهرهای بزرگ نظیر تهران و مشهد و تمرکز فعالیت در آنها باعث جذب بیشتر جمعیت از اقصی نقاط کشور شده است. در کشور ما نیز با توجه به روند شهرنشینی و موقعیت‌های اقتصادی خاص که در دوره‌هایی از تاریخ کشور به وجود آمده است، شهرنشینی مثل سایر کشورهای در حال توسعه به یکباره سیر صعودی پیدا کرده و این امر بافت، کالبد، شبکه شهری و تعادل جمعیتی کشور را دستخوش تغییرات ساخته است. تقریباً تمام سرشماری‌های بعد از انقلاب نشان دهنده ادامه شهرنشینی در مقیاس بزرگ و افزایش تمایل نسبت به تراکم جمعیت شهری در چند شهر بزرگ می باشد. افزایش تعداد مکان های شهری و افزایش جمعیت در شهرستانها به روند شهرنشینی کمک کرد. (408,2006:fanni) علل تمرکز در کشورهای در حال توسعه مثل ایران عموماً ناشی از کمبود زیرساختها، تمرکز سرمایه و امکانات و به طور کلی عوامل متعدد اقتصادی و اجتماعی حاصل از رشد روابط سرمایه داری پیرامونی دانست. (اعتماد:1363). همچنانکه شهرهای بزرگ غول اسایی تمامی امکانات، منابع و سرمایه‌گذاریها و فرصتهای پیشرفت را می‌بلعد، تبعاً نقاطی نیز از این مزایا محروم می‌شوند. این مساله به درهم ریختگی و از هم پاشیدگی بیشتر شبکه شهری ناقصی می‌انجامد. (مشهدیزاده:1373، 149) تمرکز گرایی در بیشتر کشورهای جهان سوم خصوصیتی عام و ناشی از وابستگی آنان به خارج و نابسامانی در نظام سیاسی و اقتصادی آنهاست. (همان:185). نسبت شهرنشینی در کشور از سال 1335 تا 1390 به فاصله هر ده سال برابر 31.6، 37.9، 47، 54.2، 61.3، 68.5 و درصد بود. توجه به آمار نشان می‌دهد که نسبت جمعیت شهر نشین به کل جمعیت (شامل جمعیت روستا نشین و عشایر) از دهه 1350 بطور فاحشی رشد داشته است. خوزستان یکی از استان‌های پر جمعیت و شهر نشین کشور است که در طول دوره‌های مختلف سرشماری از سال 1335 تا 1390 تغییراتی توأم با فراز و

فرود داشته است. نسبت شهرنشینی در استان خوزستان به ترتیب برابر 48.1، 51.2، 57.4، 55.3، 62.5، 67.2 و درصد بوده است. مقایسه نسبت شهرنشینی کشور و استان خوزستان نشانگر بالا بودن نسبت شهرنشینی استان نسبت به متوسط کل کشور در همه دوره‌ها است. این استان به عنوان مهم ترین استان اقتصادی در کشور از پتانسیل های اقتصادی و طبیعی زیادی برخوردار است. سیر تحولات جمعیتی در این استان فراز و نشیبهای زیادی داشته است. و ازالگوی توزیع فضایی جمعیت مطلوبی نیز برخوردار نیست. بررسی وضعیت تغییرات شهرنشینی در استان نشانگر نقاط عطفی در تاریخ تغییرات جمعیت بطور کلی و تغییرات جمعیت شهری بطور خاص است. نخستین نقطه عطف از تحولات نقش اقتصادی استان در کشور پس از استخراج نفت و توسعه فعالیت‌های نفتی در این استان ناشی می‌شود. نتیجه این پدیده در بالا رفتن نسبت شهرنشینی استان از سطح متوسط کشور در سال 1335 و داشتن جایگاه دوم پس از تهران و فاصله ای فاحش با سومین استان (اصفهان با 44.3 درصد) قابل مشاهده است. این رویداد تا سال 1355 نیز که استان در جایگاه چهارم پس از استان‌های تهران، اصفهان و یزد قرار می‌گیرد، مؤثر بوده است. نقطه عطف دوم در تغییرات جمعیتی و شهر نشینی استان خوزستان رویداد جنگ تحمیلی و تخلیه جمعیت شهرنشین در غرب استان و سایر شهر های نزدیک مرزها است. تأثیرات این رویداد در تغییرات جمعیتی و شهرنشینی پس از سال 1355 که در سرشماری 1365 انعکاس یافته اند، آشکار است. جنگ هشت ساله ایران و عراق که از سال 1359 آغاز شد، از عوامل مؤثر در کاهش رشد سریع جمعیت استان خوزستان در این دوره است. تخریب بسیاری از شهرها در بخش های جنوب و جنوب غربی ایران، بسیاری از خانواده ها را مجبور به نقل مکان به شهرهای بزرگ در مناطق مرکزی، شمال و شرق کشور کرد. به همین دلیل آگاهی از چگونگی توزیع جمعیت و بررسی روند سلسله مراتب شهری استان خوزستان و مطالعه تطبیقی آن در سالهای قبل و بعد از انقلاب از اهداف این پژوهش می‌باشد. نتایج این بررسی میتواند در برنامه ریزیهای شهری و اولویت بندی برای تخصیص امکانات به شهرهای استان مفید فایده قرار گیرد.

مبانی نظری پژوهش

با توجه به توزیع کالاها و خدمات و انتقال فنون جدید و ابداعات به سراسر جامعه سلسله مراتب شهری¹ بهترین شکل سازماندهی فضا است. وجود این نوع سلسله مراتب شهری باعث می‌شود که تقریباً هر اندازه شهری با حد مطلوب سازگار باشد بدین مفهوم که هر شهری (با هر اندازه‌ای) نقش ویژه خود را جهت خدمات‌رسانی ایفا می‌کند. معمولاً برای تعیین سلسله مراتب شهری، جمعیت به عنوان معیار اندازه‌گیری

به کار می‌رود. امروزه سیاست عدم تمرکز، پراکندگی و کنترل جمعیت‌ها و شهرهای بزرگ باب روز است و در اکثر کشورهای جهان ظاهر شده است. (نظریان 1388: 285)

نظام سلسله مراتب شهری منتج از نظریه مکانهای مرکزی است. در این نظام از آنجایی که طبقه هر شهر با تعداد و تنوع فعالیت‌هایی که عرضه می‌کند تعیین می‌شود و معمولاً رابطه مستقیم بین تعداد و تنوع فعالیت‌ها و جمعیت شهر وجود دارد، بنابراین می‌توان گفت شهرهایی که در طبقات بالاتر قرار دارد، جمعیت بیشتری هم دارد. در این صورت شهری که در طبقه اول قرار گرفته، کوچکترین اندازه شهر در نظام سلسله مراتب شهری است و شهری که در طبقه آخر قرار گرفته، دارای بزرگترین اندازه شهر در آن نظام شهری است (درکوش: 55، 1364).

یک قلمرو جغرافیایی، شبکه‌ای از جوامع انسانی را دربر دارد که در آن میان، مراکز شهری در هاله‌ای از جوامع کوچکتر از خود توزیع فضایی خاصی را به صورت حلقه‌های زنجیره‌ای به هم پیوسته نشان می‌دهد که اصطلاحاً شبکه شهری خوانده می‌شود. (نظریان: 1388: 184). شبکه شهری را می‌توان از نظر کمی (تعداد جمعیت) و از نظر کیفی (اهمیت و نقش آنها) طبقه بندی کرد. بررسی سلسله مراتب شهری به عنوان عاملی برای شناخت چگونگی نظم فضایی شهرها و توزیع متعادل امکانات و خدمات میان مراکز شهری همواره از اهمیت اساسی برخوردار بوده است. (ضرابی، رخشانی نسب 1389: 26) منظور از سلسله مراتب تعیین جایگاه جمعیتی، تفاوت‌های جمعیتی، توزیع رتبه و اندازه، تعادل یا عدم تعادل جمعیتی شهر در نظام و طبقات جمعیتی شهرهای یک منطقه جغرافیایی است. (موسوی و حکمت نیا، 1384: 166)

جفرسون (1993) قانون نخست شهری را ارایه داد و معتقد بود نخست شهر در هر کشور به صورت شهری مستقل و بزرگ مورد توجه بوده و بیان کننده توانایی و احساس ملی است. بنابراین در منطقه‌ای نخست شهری مفهوم پیدا می‌کند که سیستم متعادل سلسله مراتب شهری وجود نداشته باشد (بهبروز، 1374: 318). جورج زیپف در تعیین سلسله مراتب شهری قانون مرتبه - اندازه را ارایه نمود. در نظریه وی جمعیت شهرهای درجه دوم حدود $1/2$ شهر اول و شهرهای درجه سوم حدود $1/3$ شهر شاخص و شهرهای درجه n حدود $1/n$ شهر اول است. او معتقد بود وجود همبستگی بین جمعیت شهرها و مرتبه آنها خط مستقیم یا همبستگی خطی مطرح است. بنابراین، هر اندازه سیستم شهری یک کشور توسعه پیدا کند، به الگوی توزیع نرمال نزدیک‌تر می‌گردد (همان: 164)

پیشینه پژوهش

اصغر نظریان در کتاب پویایی نظام شهری ایران (1385)، به بررسی سلسله مراتب شهری ایران در سالهای 35-85 پرداخته و گسستگی در سیستم شهری کشور را بیان می‌کند که البته گرایش به حد مطلوب دارد. مسعود تقوایی در پایان نامه دکترای جغرافیا و برنامه ریزی شهری دانشگاه اصفهان در سال 1379 با عنوان «تحلیلی بر تغییرات شبکه شهری و روشهای متعادل سازی» آن تحقیق جامعه در زمینه شبکه شهری ایران و راهکارهای تعادل بخشی و تقویت شهرهای کوچک و میانی تا سال 1375 انجام داده است. گیتی اعتماد در سالهای 1363 و 1375 به بررسی شبکه شهری ایران در فاصله 1365 تا 1370 پرداخته و معتقد است بعد از انقلاب پدیده قابل توجه در شبکه شهری ایران واگرایی شهرهای بزرگ به دلیل اشباع و گرانی مراکز سکونتی و فعالیتی است. که باعث حرکت جمعیت به شهرهای میانی پیراونی و تعادل بخشی در نظام شهری ایران شده است.

پارسی پور و رضویان در بررسی شبکه بندی شهری در زیر منطقه‌های جدید حاصل از تقسیم استان خراسان شبکه شهری را در زیر منطقه‌های حاصله از تقسیم استان نامتعادل بیان می‌کند و برنامه‌ریزی فضایی در قالب تهیه و اجرای طرح آمایش سرزمین را با اهمیت می‌داند.

در رابطه با استان خوزستان هم مطالعاتی انجام شده که به برخی از آنها اشاره می‌گردد.

امان پور و همکاران در بررسی جایگاه شهر مسجد سلیمان در نظام سلسله مراتب شهری استان خوزستان (1355-1385) که با استفاده از مدل‌های ارزیابی کمی انجام شده معتقد است که در طبقه بندی شهرهای میانی و کوچک خوزستان تعادل نسبی حاکم است اما با افزایش پدیده نخست شهری در کل نظام فضایی شبکه شهری این استان تضعیف شده است. همچنین بعد از اتمام منابع نفتی شهر مسجد سلیمان جایگاه این شهر در نظام سلسله مراتب فضایی تضعیف شده است.

حسین حاتمی نژاد در بررسی تحولات جمعیتی شهرهای خوزستان توزیع فضایی جمعیت را در این استان نامتعادل بیان کرده و معتقد است پراکنش فضایی کانون های شهری تابع برنامه ها و طرح های توسعه مبتنی بر تمرکز بوده است و خلاء جمعیتی و کارکردی آشکاری در سطوح میانی کانونهای شهری پدید آورده است. ایجاد توازن و تعادل در الگوی استقرار جمعیت به سیاست ها و استراتژی های توسعه ملی و سیاستهای توسعه شهری و کانونهای زیستی و گرایش های مهاجرتی بستگی دارد.

روش شناسی پژوهش

پژوهش حاضر به عنوان یک مطالعه کاربردی با روش توصیفی - تحلیلی انجام گردیده است. در این پژوهش که با استفاده از داده‌های جمعیتی استان خوزستان در سرشماری سالهای 45 تا 90 انجام گرفته، روند سلسله مراتب شهرهای استان خوزستان در دوره های قبل (1345-1355) و بعد از انقلاب اسلامی (1365-1375) و دوره معاصر (1385-1390) با استفاده از بکارگیری مدل‌های کمی و الگوهای تمرکز شهری شامل الگوی نخست شهری، مدل مرتبه - اندازه، ضریب جینی و مدل حد اختلاف طبقه‌ای بررسی و مقایسه گردیده است.

معرفی محدوده مورد مطالعه

استان خوزستان با مساحت 64,057 کیلومتر مربع در جنوب غربی ایران در کرانه خلیج فارس و اروندرود قرار دارد و مرکز استخراج نفت ایران به‌شمار می‌آید. شهر اهواز مرکز استان خوزستان است. این استان پنجمین استان پرجمعیت ایران است. این استان با جمعیت 4,531,720 نفر (سرشماری 1390) در محدوده 47 درجه و 42 دقیقه تا 50 درجه و 39 دقیقه طول شرقی از نصف‌النهار گرینویچ و 29 درجه و 58 دقیقه تا 32 درجه و 58 دقیقه شمالی از خط استوا قرار دارد. خوزستان از جمله استان‌هایی است که در طول جنگ هشت ساله دچار آسیب و خسارت فراوانی شد. اشغال طولانی‌مدت برخی مناطق استان، موشک‌باران دائمی برخی شهرها و حملات هوایی و زمینی به شهرهای دزفول، بستان، هویزه، سوسنگرد، اهواز، شوش، شوشتر، شادگان، اندیمشک و بسیاری از مناطق دیگر، همه و همه باعث آسیب‌های فراوان به سرمایه‌های طبیعی و انسانی و زیرساخت‌های فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی آن شد.

ساختار ریاضی مدل‌های بکاررفته در پژوهش

1- مدل حد اختلاف طبقه‌ای:

این روش علمی با استفاده از فرمول‌های آماری به ویژه با بیشترین و کمترین تعداد جمعیت قابل اجراست. شکل مدل به شرح ذیل است (مستوفی الممالکی: 1380، 152):

$$R = MAX(P) - MIN(P) \quad \text{مرحله اول: تعیین دامنه نوسان:}$$

$$K=1+3.3 \log N \quad \text{مرحله دوم: تعیین تعداد طبقات با استفاده از فرمول استورجس:}$$

$$H= R/K \quad \text{مرحله سوم: تعیین میزان حد اختلاف طبقه‌ای:}$$

مرحله چهارم: تشکیل ماتریس و تقسیم بندی شهرها

2- مدل مرتبه - اندازه

قدیمی ترین الگویی که به تجزیه و تحلیل اندازه‌های شهری در نظام شهری پرداخته، الگوی رتبه - اندازه یا «مرتبه - اندازه» است. (عظیمی: 1381، 55)

به طور کلی فرمول قانون رتبه - اندازه به شکل زیر است:

$$P_n = p_1 (n)^{-1}$$

$$P_1 = P_2 * 2 = P_3 * 3 = P_4 * 4 = P_n * n$$

در این فرمول جمعیت شهرهای درجه دوم حدود 1/2 شهر اول و شهرهای درجه سوم حدود 1/3 شهر اول است و شهرهای درجه n حدود 1/n شهر اول است. اصولاً باید یک نظم سلسله مراتبی بین این شهرها برقرار باشد. (نظریان، 1374، 158)

3- شاخص های نخست شهری عبارتند از:

شاخص نخست شهری²: (UPI) نسبت جمعیت بزرگترین شهر به کل جمعیت شهری منطقه یا کشور را محاسبه می‌کند .

$$UPI = \frac{P_1}{P}$$

شاخص دو شهر³: این شاخص نسبت جمعیت شهر نخست را به دومین شهر از طریق فرمول زیر محاسبه می‌کند:

$$TCI = \frac{P_1}{P_2}$$

شاخص چهار شهر⁴ یا شاخص گینزبرگ⁵: این شاخص از نسبت جمعیت شهر نخست به مجموع جمعیت شهرهای دوم ، سوم و چهارم به دست می‌آید. (smith,1995)

Urban Primacy index (UPI)^۲
Two- cityIndex (TCI)^۳
Four City Index(FCI)^۴
GINSBERG^۵

$$FCI = \frac{P1}{P2+P3+P4}$$

شاخص چهارشهر مهتا⁶: این شاخص جهت اصلاح شاخص گینزبرگ و با اضافه شدن جمعیت شهر نخست (P₁) به مخرج کسر آن بیان می شود به عبارت دیگر نسبت جمعیت شهر نخست به مجموع جمعیت شهرهای اول، دوم، سوم و چهارم.

$$\text{شاخص چهار شهر مهتا} = \frac{P1}{P1+P2+P3+P4}$$

ریچاردسون برای تعیین میزان نخست شهری دامنه ای از این شاخص را به شرح زیر مطرح کرده است: اگر مقدار عددی شاخص چهارشهر بین 0/65 و 1 باشد، نخست شهری بیشترین (فوق برتری)، بین 0/54 تا 0/65 نخست شهری بیشتر (برتری)، بین 0/41 تا 0/54 نخست شهری مطلوب و اگر مقدار عددی آن کمتر از 0/41 باشد نخست شهری کمترین است (Gilbert et al, 1989, 198) شاخص موماوالوصابی⁷: این شاخص از تقسیم مجموع جمعیت های شهر اول و دوم به مجموع جمعیت های دو شهر سوم و چهارم به دست می آید (Moomaw and Alwosabi, 2004, 158).

$$\text{شاخص موماوالوصابی} = \frac{P1+P2}{P3+P4}$$

تحولات شهرنشینی در ایران

افزایش جمعیت جهان و تسریع روند مهاجرت های روستایی - شهری، بخصوص در کشورهای در حال توسعه، باعث تمرکز و تجمع درصد بالایی جمعیت در چند شهر بزرگ و مادرشهرهای منطقه ای شده است. (صفایی پور و همکاران، ۱۴۶، ۱۳۹۰) سرشماریهای انجام شده در کشور از سال 1335 به این سو، نشان می دهند که ایران از کشوری با جمعیت روستا نشین با شتاب به کشوری شهرنشین تبدیل می گردد. جامعه امروز ایران بخش شهری گسترده ای دارد که از تحولات چند دهه اخیر متاثر است. از میان این تحولات می توان به اصلاحات ارضی دهه چهل، افزایش درآمدهای نفتی دهه پنجاه و انقلاب اسلامی ایران

و جنگ هشت ساله و پیامدهای آن اشاره کرد. (غفاری، و همکاران: ۱۳۹۰، ۸۰) بر این اساس تحولات جمعیتی و شهرنشینی ایران را در سه دوره زمانی به شرح زیر پی می‌گیریم:

تحولات شهرنشینی قبل از انقلاب

در دوره اول شهرنشینی تا قبل از اصلاحات ارضی، نرخ مهاجرت از روستا به شهر پایین بوده است. رشد انفجاری جمعیت شهرنشین و رشد شتابان واقعی آن بعد از سالهای 1345 آغاز میگردد که بازتاب واقعی اصلاحات ارضی و سرمایه‌گذاریهای ملی و رشد سریع سرمایه‌گذاریها در شهرها می‌باشد که باعث توسعه مناسبات جدید در شهرها و تشدید جریانات مهاجرتی گردید. نتیجه چنین دگرگونی، پیشی گرفتن آهنگ شهرنشینی از آهنگ رشد نیروهای مولد و ایجاد ناموزونی در بخش اشتغال شهرها و بالاخره ریشه دار شدن مشکلات شهری و عدم تعادل در سلسله مراتب شهرها است. از مهمترین ویژگی های شهری این دوره میتوان به افزایش سهم جمعیت شهر تهران، افزایش تعداد و اندازه شهرهای بزرگ و متوسط و همچنین افزایش تعداد شهرهای کوچک و کاهش جمعیت آن‌ها اشاره کرد.

دوران بعد از انقلاب

پس از انقلاب اسلامی، حدود نیمی از افزایش جمعیت شهری ایران ناشی از مهاجرت روستاییان به شهرها، تمرکز جمعیت در شهرهای جدید و تبدیل برخی از روستاها به شهرهاست. این فرایند باعث تغییر در سلسله مراتب شهری ایران شده است. (Fanni: ۲۰۰۶، ۴۱۱) از سال های 1365 و بخصوص بعد از انقلاب اسلامی، رشد شهرهای کشور دچار دگرگونی شد و مهاجرت‌های روستایی جهت گیری به طرف مراکز استانها بخصوص در نواحی حاشیه‌ای پیدا کردند. در حقیقت تحولات بعد از اصلاحات ارضی و ظهور شهرنشینی شتابان مهاجرت‌های قومی به داخل شهرهای حاشیه‌ای را تشدید کرد. (نظریان: 1388، 166). بدین ترتیب بعد از انقلاب اسلامی تا کنون شهرهای حاشیه‌ای بخصوص مراکز استانها بیشترین رشد شهرنشینی را داشته اند.

دوران معاصر

تحولات شهری با تمرکز بسیار بالای جمعیت در شهرهای مرکزی استان‌ها و به ویژه شهر تهران (به عنوان پایتخت) از ابعاد مورد بررسی در فرآیند شهرنشینی در ایران است. این مرکزیت علاوه بر تمرکز جمعیت با تمرکز خدمات، فرصت‌های شغلی، منابع، سرمایه‌گذاری و به طور کلی توزیع نابرابر امکانات و منابع نیز

همراه بوده است. براساس نتایج سرشماری عمومی نفوس و مسکن سال 1385، حدود 8 درصد شهرهای کشور بالای صد هزار نفر جمعیت داشته‌اند و پنج شهر پرجمعیت ایران به ترتیب شهرهای تهران (7088287 نفر)، مشهد (2427316 نفر)، شیراز (1227331 نفر)، اصفهان (1602110 نفر) و تبریز (1398060 نفر) محسوب می‌شوند. به این ترتیب ملاحظه می‌شود 5 شهر پرجمعیت کشور 28/5 درصد از جمعیت شهری را درون خود جای داده است.

یافته های تحقیق

مدل حد اختلاف طبقه ای: بر اساس این مدل و طبق جداول زیر پراکندگی جمعیت در استان در دوره ی قبل از انقلاب به صورت متعادل بوده و عدم تعادل و گسستگی محسوسی در بین شهرها وجود ندارد. به طوری که در سال 55 شهرها از یک روند سلسله مراتبی منظمی برخوردار بوده اند. بر این اساس پرجمعیت ترین شهرستان خوزستان شهرستان آبادان بوده و نسبت به مرکز استان (اهواز) برتری داشته است. اما در سال 55 شهرستان آبادان جایگاه نخست شهری خود را در سطح استان به شهرستان اهواز واگذار می‌کند. و شهر آبادان بعد از شهر اهواز در رده دوم پرجمعیت ترین شهر قرار می‌گیرد.

جدول شماره 1: تعیین سلسله مراتب شهری استان خوزستان با استفاده از مدل حد اختلاف طبقه‌ای سال 45

ردیف	گروههای جمعیتی شهرها (۴۵)	تعداد شهرها	درصد کل	اسامی شهرها
۱	۲۱۹۳۸۰ - ۲۷۲۹۶۲	۱	۵/۸۸	آبادان
۲	۱۶۵۷۹۹ - ۲۱۹۳۸۰	۱	۵/۸۸	اهواز
۳	۱۱۲۲۱۸ - ۱۶۵۷۹۹	-	-	-
۴	۵۸۶۳۷ - ۱۱۲۲۱۸	۲	۱۱/۷۶	خرمشهر - دزفول
۵	۵۰۵۶ - ۵۸۶۳۷	۱۳	۷۶/۴۷	سایر شهرها
جمع	-	۱۷	۱۰۰٪	-

منبع: مطالعات نویسندگان

جدول شماره 2- تعیین سلسله مراتب شهری استان خوزستان با استفاده از مدل حد اختلاف طبقه‌ای سال 55

ردیف	گروههای جمعیتی شهرها(۵۵)	تعداد شهرها	درصد کل	اسامی شهرها
۱	۲۷۹۵۱۳-۳۳۴۳۳۹	۱	۴/۳۴	اهواز
۲	۲۲۴۶۸۸-۲۷۹۵۱۳	۱	۴/۳۴	آبادان
۳	۱۶۹۸۶۳-۲۲۴۶۸۸	-	-	-
۴	۱۱۵۰۳۸-۱۶۹۸۶۳	۲	۸/۶۹	خرمشهر - دزفول
۵	۶۰۲۱۳-۱۱۵۰۳۸	۱	۴/۳۴	مسجد سلیمان
۶	۵۳۸۸-۶۰۲۱۳	۱۸	۷۸/۲۷	سایر شهرها
جمع	-	۲۳	۱۰۰٪	-

منبع: مطالعات نگارندگان

با وقوع انقلاب اسلامی در سال 57 و بدنبال آن وقوع جنگ تحمیلی (1359-67) تحولات شگرفی در جمعیت استان خوزستان به ویژه در حاشیه غربی آن حادث گردید که مهمترین آثار آن در نتایج سرشماری عمومی نفوس و مسکن 1365 راه یافت. در این دوره شهر آبادان که در دهه‌های قبل بزرگترین کانون جمعیتی استان به شمار می‌رفت جمعیتش به 6 نفر کاهش یافت و شهرهای خرمشهر، اروند کنار، حمیدیه، بستان نیز خالی از سکنه شد. به طور کلی رشد فزاینده و لجام گسیخته جمعیت اهواز به دلیل مهاجرت جنگ زدگان روستایی و شهری به این شهر بوده است. شهر آبادان جای خود را به دزفول داده و سلسله مراتب جمعیتی در این دوره به شدت گرایش به عدم تعادل دارد. به طوری که در سال‌های 65 و 75 جمعیت شهر اهواز نزدیک به چهار برابر دومین شهر یعنی دزفول بوده است.

جدول شماره 3: تعیین سلسله مراتب شهری استان خوزستان با استفاده از مدل حد اختلاف طبقه‌ای سال 65

ردیف	گروههای جمعیتی شهرها(65)	تعداد شهرها	درصد کل	اسامی شهرها
1	483189 - 579826	1	4	اهواز
2	386552 - 483189	-	-	-
3	289915 - 386552	-	-	-
4	193278 - 289915	-	-	-
5	96641 - 193278	2	8	دزفول - مسجد سلیمان
6	0 - 96641	22	88	سایر شهرها
جمع	-	25	100%	-

منبع: مطالعات نگارندگان

جدول شماره 4: تعیین سلسله مراتب شهری استان خوزستان با استفاده از مدل حد اختلاف طبقه‌ای سال 75

ردیف	گروههای جمعیتی شهرها (75)	تعداد شهرها	درصد کل	اسامی شهرها
1	804980 - 671877	1	3/57	اهواز
2	671877 - 538777	-	-	
3	538777 - 405677	-	-	
4	405677 - 272577	-	-	
5	272577 - 139477	2	7/14	آبادان - دزفول
6	139477 - 6377	25	89/28	سایر شهرها
جمع	-	28	%100	-

منبع: مطالعات نگارندگان

در دوره معاصر همچنان عدم تعادل فضایی در بین شهرهای استان وجود دارد و فاصله شهر اول و شهر دوم همچنان کاملاً مشهود است. اما در بین شهرهای کوچک نسبت رتبه به جمعیت شهر تعادل نسبی را نشان می‌دهد. در سرشماری سال 90 تنها شهر اهواز در رده شهرهای میلیونی قرار دارد. و بعد از آن شهر دزفول با فاصله بسیار زیادی، در رده بعد قرار دارد. در سال 90 شهر اهواز به جمع کلانشهرها پیوسته و تعداد شهرهای استان نیز به 61 شهر افزایش پیدا کرده است.

جدول شماره 5: تعیین سلسله مراتب شهری استان خوزستان با استفاده از مدل حد اختلاف طبقه‌ای سال 85

ردیف	گروههای جمعیتی شهرها (85)	تعداد شهرها	درصد کل	اسامی شهرها
1	985614 - 844943	1	2/12	اهواز
2	844943 - 704272	-	-	
3	704272 - 563600	-	-	
4	563600 - 422929	-	-	
5	422929 - 282257	-	-	
6	282257 - 141586	2	4/25	دزفول - آبادان
7	141586 - 915	44	93/61	سایر شهرها
جمع	-	47	%100	-

منبع: مطالعات نگارندگان

جدول شماره 6: تعیین سلسله مراتب شهری استان خوزستان با استفاده از مدل حد اختلاف طبقه‌ای سال 90

ردیف	گروههای جمعیتی شهرها (90)	تعداد شهرها	درصد کل	اسامی شهرها
1	1112021 - 953343	1	1/63	اهواز
2	953343 - 794665	-	-	
3	794665 - 635988	-	-	
4	635988 - 477310	-	-	
5	477310 - 318632	-	-	
6	318632 - 159955	2	3/27	دزفول - آبادان
7	159955 - 1277	58	95/08	سایر شهرها
جمع	-	61	%100	-

منبع: مطالعات نگارندگان

جدول شماره 7: اندازه واقعی - تئوریک مرتبه - اندازه شهرهای استان خوزستان در سال 90

رتبه شهری	شهر	جمعیت واقعی	جمعیت در رابطه با تئوری زیف	رتبه شهری	شهر	جمعیت واقعی	جمعیت در رابطه با تئوری زیف
1	اهواز	1112021	1112021	22	گتوند	22822	50546
2	دزفول	248380	556010	23	حمیدیه	20982	48348
3	آبادان	212744	370673	24	لالی	17745	46334
4	ماهشهر	153778	278006	25	هفتکل	14877	44480
5	خرمشهر	129418	222404	26	مالاندانی	14813	42770
6	اندیمشک	126881	185337	27	هویزه	16154	41186
7	ایده	117093	158860	28	ویس	15105	39715
8	بهبهان	107412	13903	29	آغاچاری	12653	38345
9	شوشتر	106815	123558	30	شرافت	10881	37067
10	مسجدسلیمان	103365	111202	31	دزآب	10836	35871
11	بندر امام	72357	101093	32	قلعه تل	10052	34350
12	رامهرمز	69869	92668	33	شاوور	9330	33697
13	امیدیه	60461	85540	34	صفی آباد	9046	32706
14	شوش	59161	79430	35	میانرود	9033	31772
15	شادگان	52786	74134	36	اروندکنار	8909	30889
16	سوسنگرد	44469	69501	37	حر	8624	30055
17	چمران	31138	65413	38	صالح شهر	7779	29264
18	هندیجان	26929	61779	39	بستان	7258	28513
19	شیبان	24968	58527	40	چوبیده	7252	27800
20	باغملک	23352	55601	41	الوان	7092	27122
21	رامشیر	23008	52953	42	صیدون	6588	26476

منبع: مطالعات نگارندگان

شاخص های نخست شهری: بر مبنای شاخص های نخست شهری نیز می توان دریافت که علی رغم این که نظام شهری استان خوزستان در سالهای 1335 تا 1345 از حیث نخست شهری دارای مطلوبیت بوده است. اما این مطلوبیت به نوع ناشی از نزدیک شدن شهر اهواز به شهر آبادان و نزدیکی جمعیت این دو شهر به هم می باشد. روندی که با قرار گرفتن شهر اهواز در راس نظام شهری استان خوزستان در سرشماری سال 1355 نمود پیدا می کند و در دوره بعد تحت تاثیر عامل شتاب دهنده جنگ تحمیلی، نظام شهری استان خوزستان از حالت متوازن خود خارج گردیده و بر مبنای شاخص های ذکر شده از حیث نخست شهری به برتری بر نظام شهری استان خوزستان دست می یابد.

نتیجه گیری

شهرهای استان خوزستان نیز همسو با سایر شهرهای کشور بعد از اصلاحات ارضی (1341) به طور کلی شاهد افزایش جمعیت شهرنشین بوده است اما افزایش فوق العاده جمعیت شهرنشین در این استان علاوه بر تاثیرپذیری از شرایط سوسیو اکونومیک آن مقطع زمانی، به دلیل تشدید فعالیتهای مربوط به استخراج نفت و گسترش صنایع وابسته و در واقع اثرگذاری از عوامل برونزا بوده است.

نظام شهری استان خوزستان از ابتدای قرن جاری به تدریج از حالت متوازن خارج شد و ارتباط مراکز شهری به جای حالت ارگانیک و معتدل سابق به صورت سلسله مراتب سلطه درآمد. در سالهای 1335 و 1345 در راس سلسله مراتب شهری، شهر ابادان قرار داشت. شهر اهواز نیز که از کارکرد سیاسی و اداری برخوردار بود و تا سرشماری 1355 نیز به عنوان دومین شهر استان خوزستان شناخته می شد، با پذیرا شدن کارکردهای ممتاز دیگری نظیر کارکرد صنعتی و... به سرعت به شهر ابادان نزدیک گردید. به گونه ای که در سال 1355 در راس سلسله مراتب شهری استان خوزستان قرار گرفت. و به سرعت فاصله ی خود را با شهرهای پایین دست خود افزایش داده و به سمت نخست شهری در نظام شهری استان خوزستان پیش می رفت. در زمینه ی سلسله مراتب شهری این استان در سال 1365 نقش عامل جنگ تحمیلی و پیامدهای مخرب گوناگون آن بیشترین تاثیر را بر نظام شهری استان خوزستان وارد ساخته است. در واقع عامل جنگ تحمیلی را می توان به عنوان یک عامل شتاب دهنده در فاصله گرفتن هر چه بیشتر شهر اهواز از شهرهای پایین دست خود دانست.

همانگونه که از مدل حد اختلاف طبقه ای برمی آید در سالهای قبل از انقلاب گروههای جمعیتی شهرها از فاصله کمتری برخوردار بوده اند و شهرها از نظر جمعیت به یکدیگر نزدیکتر بوده اند. اما بعد از انقلاب اسلامی و به دنبال آن شروع جنگ تحمیلی و مهاجرت مردم به شهر اهواز، بسیاری از شهرها خالی از سکنه شده و شکاف محسوسی بین گروههای جمعیتی در شهرها به وجود می آید به طوری که در این دوره شهر اهواز چهار برابر شهر دوم یعنی دزفول جمعیت دارد. در دوران معاصر نیز با افزایش امکانات در شهر اهواز این شکاف بیشتر شده اما افزایش تعداد شهرهای کوچک تا اندازه ای این شکاف را بهبود بخشیده است.

منابع

- 1- امانپور، سعید؛ نقدی پوربیرگانی، معصومه؛ حبیبیان بهار؛ (1390)، بررسی جایگاه شهر مسجد سلیمان در نظام سلسله مراتب شهری استان خوزستان (1355 تا 1385)، فصلنامه برنامه ریزی منطقه ای، سال اول شماره 4
- 2- بهفروز، فاطمه، (1374)، زمینه های غالب در جغرافیای انسانی، انتشارات دانشگاه تهران، تهران
- 3- تقوایی، مسعود، (1379)، تحلیلی بر تغییرات نظام شبکه شهری و روشهای متعادل سازی آن به منظور برنامه ریزی شهری و منطقه ای در ایران، پایان نامه دکتری رشته جغرافیا و برنامه ریزی شهری، دانشگاه اصفهان.
- 4- حسامیان، فرخ و اعتماد، گیتی (1379)، شهرنشینی در ایران، تهران، انتشارات آگاه
- 5- حاتمی نژاد، حسین، (1385) تحولات جمعیتی شهرهای خوزستان، مجله علوم جغرافیایی، سال اول، شماره 1
- 6- رخشانی نسب، حمید رضا و ضرابی، اصغر (1389)، تحلیل روند تحولات سلسله مراتب شهری در ایران طی سالهای 1365-85 فصلنامه جمعیت شماره 74/73
- 7- زیاری، کرامت اله و موسوی، میرنجف. (1384) بررسی سلسله مراتب شهری در استان اذربایجان غربی، مجله پژوهشی دانشگاه اصفهان (علوم انسانی). جلد هجدهم - شماره 1
- 8- صفایی پور مسعود و دیگران (1390): تحلیل و بررسی نقش مهاجرت در توسعه کالبدی - فضایی شهر یاسوج طی سالهای 45-85، فصلنامه علمی - پژوهشی نگرشهای نو در جغرافیای انسانی، سال سوم، شماره چهارم
- 9- عابدین درکوش، سعید (1380)، درآمدی بر اقتصاد شهری، تهران: مرکز نشر جهاد دانشگاهی، چاپ دوم.
- 10- غفاری، غلامرضا و جمشید زاده، ابراهیم (1390)، مشارکتهای مردمی و امور شهری بررسی موانع مشکلات و راهکارهای توسعه مشارکت مردمی، تهران
- 11- مشهدی زاده دهاقانی، ناصر (1377) تحلیلی از ویژگی های برنامه ریزی شهری در ایران، انتشارات دانشگاه علم و صنعت ایران
- 12- مستوفی الممالکی، رضا (1380) نقش معادن در توسعه اجتماعی و اقتصادی روستاهای بخش خرائق یزد، مجله علمی - پژوهشی علوم انسانی سیستان و بلوچستان، سال دوم، شماره 13
- 13- موسوی میرنجف، حکمت نیا حسن (1384) تحلیل عاملی و تلفیق شاخص ها در تعیین عوامل موثر بر توسعه انسانی نواحی ایران، مجله علمی - پژوهشی جغرافیا و توسعه، سال سوم، شماره ششم
- 14- نظریان، اصغر (1388)، پویایی نظام شهری در ایران، انتشارات مبتکران، چاپ اول، تهران
- 15- عظیمی، ناصر. (1381). پویای شهرنشینی و مبانی نظام شهری. چاپ اول، مشهد: نشر نیکا.
- 16-- *Atashi, farhad and Y.S Shirazi Beheshtiha, (1998), New towns and their practical challenges, magazine Habitat, vol.22, Now.I.*
- 17- *Zohreh Fanni . 7 November 2006 . Cities and urbanization in Iran after the Islamic revolution*
- 18- *Moomaw, R.M. and M.A. Alwosabi (2004), An empirical analysis of competing explanations of urban primacy evidence from Asia and the Americas, The Annals of Regional Science, Vol. 38, pp.149-171*
- 19- *Smith, C. (1995), Types of City Size Distribution: A Comparative Analysis, in Der Woude et al (Eds), Urbanization in History: a Process of Dynamic Interactions, Clarendon Press*
- 20- *Gilbert, A. et al. (1989): cities, poverty, and development, oxford university.*